

Afb. 1

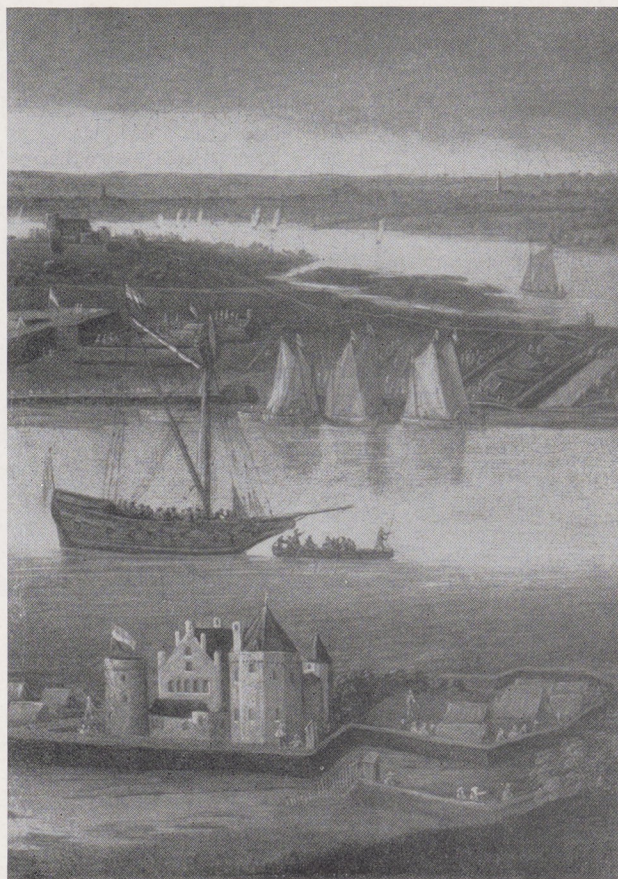
Een schilderij met het beleg van Schenkenschans

door R. VAN LUTTERVELT

'Een onbekende belegering door een onbekend schilder' heette het fleurige en levendige, hierbij afgebeelde doek (afb. 1), toen een foto ervan ter identificatie aan het Rijksmuseum werd voorgelegd. De voorstelling te herkennen bleek niet moeilijk. De aan de splitsing van twee rivieren gelegen vesting is Schenkenschans en het beleg is dat van Frederik Hendrik in 1635-1636. Het gezicht is genomen uit het zuiden. Op de voorgrond strekt zich de Duffelweert uit, met geheel links het thans niet meer bestaande kasteel De Bylandt (afb. 2)¹. In het midden van de achtergrond rijst hoog de Elterberg op, precies zoals nog tegenwoordig bekroond door de oude romaanse kloosterkerk. Aan de voet ervan de huizen van Hoog Elten, gegroepeerd om het torentje. Links daarvan, in de blauwige verte, de torens van Oud-Zevenaar en Zevenaar (afb. 2); op het midden-plan daarvoor het Tolhuis van Lobith, dat met een pad, langs de z.g. Boterdijk, met Schenkenschans verbonden is. Vóór het Tolhuis steekt een punt van de Nieuwe Schenkenschans uit. Rechts van de Elterberg onderscheidt men eerst Huntum en, aan de rand van het doek, het silhouet van Emmerik (afb. 1). Tussen voor- en achtergrond stroomt breed de Rijn, waaruit de Waal zich, anders dan tegenwoordig², afsplitst. Schenkenschans (afb. 3) ligt op de landtong welke de beide stromen omspoelen. De vesting werd daar gesticht, op last van Leicester, door de Gelderse veldoverste Maarten Schenk van Nideggen. Aan hem ontleende zij haar naam. De landtong was indertijd Gelders en ressorteerde onder de graaf van Bylandt-Halt. Kleef protesteerde tegen de bouw van de sterkte zo vlak op haar grenzen, doch vergeefs. Haar strategische ligging maakte Schenkenschans tot een uitermate belangrijke, vrijwel onneembare 'sleutel' der Nederlanden.

¹) Vergelijk een tekening door Jan de Beijer in het archief van De Poll, afgebeeld bij: L. J. Pons, Aanteekeningen over het ontstaan van de bodem van de Liemers, in: De Liemers, Gedenkboek Dr. J. H. van Heek, Didam 1953-1955, blz. 40. ²) S. J. Fockema Andreae, Grensproblemen aan de bovenrivieren. Studiën over waterschapsgeschiedenis, VII, Leiden 1950. Zie ook de Geschiedkundige atlas van Nederland, kaart 11-1.

Van de vroegere bebouwing is tegenwoordig nagenoeg niets meer over³, doch wij kennen het oude aspect van het plaatsje uit verschillende prenten⁴. Het schilderij dat ons hier bezig houdt vermeerderd onze kennis dien-aangaande, vooral doordat het landschap van een hoog standpunt gezien is. In het grote gebouw met een trapgevel, rechts, herkent men de woning van de gouverneur. Ook vele andere huizen – alle van baksteen – vertonen trapgevels, blijkbaar meer van het Hollandse dan van het Gelderse type. De kerk met peer-vormige torenhelm ligt op dezelfde plaats waar tegenwoordig het XIXe eeuwse kerkje staat. De molen, aan de westkant op de wal, is zodanig geplaatst dat hij het gunstigst wind vangt. De groen begroeide aarden wallen met hun typische mathematische vesting-vormen verdwenen toen Schenkenschans haar defensieve betekenis verloor en werden vervangen door een betonnen waterkering, welke het oude tracé nog goed weergeeft en welke iets van de suggestie, dat het hier een vesting betreft, doet behouden.

Afb. 2

De geschiedenis van Schenkenschans levert de historicus geen moeilijkheden op. Na lange onderhandelingen had de Republiek in 1635 in Frankrijk een bondgenoot gevonden en in de zomer van dat jaar verklaarde koning Lodewijk XIII aan Spanje de oorlog. Volgens het Nederlands-Franse verdrag viel nu een Frans leger onder maarschalken Coligny-Chatillon – neef van moederszijde van Frederik Hendrik – en Brezé de Nederlanden binnen tussen Luik en Maastricht om zich te verenigen met de Staatse troepen, die bij Nijmegen verzameld waren⁵. Men ontmoette elkaar te Meersen. Wegens tweedracht en andere oorzaken hebben de verenigde legers die zomer, Brussel en Leuven bedreigend, niet veel gepresteerd, doch de pas opgetreden gouverneur van de Zuidelijke Nederlanden kardinaal-infant Ferdinand wist, eerst wijselijk terugwijkend, de veldtocht succesrijk voor de Spanjaarden te doen ver-

³) Denkmäler Rheinprovinz, I, 4, blz. 147, met literatuur-opgave. ⁴) O.a.: F. Muller, De Nederlandsche geschiedenis in platen, Amsterdam, 1863 e.v., no. 1738; L. J. Pons, a.w. afb. op blz. 36; en een prent van Wenzel Hollar. ⁵) J. Wagenaar, Vaderlandse historie, XI, Amsterdam 1754, blz. 201.

Afb. 3

lopen. Toen Frederik Hendrik het beleg voor het stadje Gelder sloeg nam de luitenant-kolonel in Spaanse dienst Einholts met een paar honderd man in de vroege morgen van de 28e juli bij verrassing in zijn rug de slechts zwak bezette Schenkenschans. De Nederlandse bevelhebber Van Welden en een groot deel van zijn soldaten sneuvelden. De Spanjaarden bereikten hiermee dat de stadhouder terstond het beleg van Gelder moest opbreken om nog dezelfde nacht voor Schenkenschans te verschijnen, ten einde de Betuwe voor een vijandelijke inval te behoeden en de kardinaal-infant, die reeds met de hoofdmacht tot in de buurt van Kleef genaderd was, het verder trekken te beletten. Het kostte een lange en zware belegering eer de vesting teruggewonnen was. De prins begon met het voetvolk bij Nijmegen over de Waal te zetten en legerde zich te Pannerden. De Nederlandse ruitery werd grotendeels tussen Rijnberk en Roermond geposteerd, de Fransen aan de overkant van de rivier omtrent Emmerik en Rees. Tussen de Nederlanders en de vesting hielden de Spanjaarden inmiddels Stevensweerd, Gennep en Kleef bezet, terwijl zij enige duizenden soldaten onder Don Andrea Cantelmo in het dorp Rinderen en op het huis De Bylandt legden, om van daaruit de bezetting van de bedreigde sterkte te steunen. De hertog de Lerma werd tot commandant over het fort aangesteld, nadat de markies van Aitona, die er aanvankelijk het bevel voerde, aan een ziekte overleden was. Zo was de situatie toen Frederik Hendrik volgens de regels der kunst het beleg aanving met het benaderen van het stadje door middel van loopgraven. De winter kwam voordat nog veel gepresteerd was en in beide kampen betrok men de winterkwartieren, doch onze stadhouder hief het beleg niet op. Hij liet het Tolhuis bij Lobith bezet houden door de Nederlandse veldmaarschalk graaf Willem van Nassau. Deze zag bovendien kans De Bylandt te vermeesteren en daarna nog een uitgebreid vestingwerk, dat de Spanjaarden tussen dit kasteel en de Waal hadden opgeworpen. Dit is in de linker benedenhoek van ons schilderij duidelijk afgebeeld (afb. 2). Pas in het voorjaar van 1636 kon de actie verder voortgang vinden. Schenkenschans

Afb. 4

werd al nauwer ingesloten door het nemen in het zuid-oosten van Griethuizen en het leggen van een verbindingslinie van hier naar De Bylandt, die Schenkenschans van hulp uit de richting Kleef afsloot. Ook deze linie komt op het doek voor.

Piccolomini en Jan van Nassau (de 'Spaanse Nassau'), uit het zuiden aanrukkend, zagen geen kans graaf Willem uit zijn positie te verdrijven. Thans naderden de Staatse tevens uit het westen, over de landtong, Schenkenschans. Toen aldus de omsingeling voltooid was en geen hulp meer mogelijk, zag De Fourbin, die de kort tevoren gesneuvelde Einholts als bevelhebber binnen de sterkte was opgevolgd, zich genoodzaakt, te capituleren, de 29e april 1636. Tegelijk gaf de Spaanse bezetting van Kleef zich over. Zo eindigde de ongelukkige eerste gecombineerde Nederlands-Franse campagne toch nog met een succesje dat, hard verdiend, tenminste de Republiek een belangrijk verlies deed terugwinnen dank zij Frederik Hendrik's beproefde belegeringstechniek. Het werd in Nederland als een grote overwinning gevierd.

Het schilderij in kwestie stelt de laatste aanval op Schenkenschans voor, die tot de verovering leidde. Op de voorgrond voeren Nederlands voetvolk en Franse ruitery (afb. 4), herkenbaar aan een lelie-vaandel en aan de elegante schoudermantels der lichte ruiters, een charge uit op de door de Spanjaarden bezette versterking, de Schans tot Duffelweert, rechts. Deze vuurt heftig naar alle zijden, terwijl boven rook en kruitdamp uit de Bourgondische vlag met het rode Andrieskruis op witte grond wappert. Links waait van het huis De Bylandt de Nederlandse driekleur (afb. 2). De drassige poelen om dit kasteel en bij het fort rechts zijn typerend voor het landschap ter plaatse met zijn vele dode rivierarmen. De heuvel in het midden van de voorgrond daarentegen is vermoedelijk niet precies naar de realiteit, doch door de schilder aangebracht ter wille van de compositie. Ook de ruiters daarop, die in de verkeerde richting rennen (afb. 3) zal men wel als stoffering zonder bepaalde historische betekenis moeten opvatten. Van links naderen over de landtong

talrijke Nederlandse troepen. Zij zijn in de door de Spanjaarden opgeworpen voorwerken binnengedrongen en het smalle water van de 'Dode Waal' en vervolgens een andere gracht, gepasseerd. Hun actie wordt ondersteund door allerlei schepen en scheepjes, die de Nederlandse vlag voeren, op Rijn en Waal beide. De aanval beantwoordt Schenkenschans met hevige kannonades (afb. 3). Van de vestingwallen wapperen drie Bourgondische vlaggen en, geheel rechts, één met zes horizontale, om en om rode en witte banen. Maar het is duidelijk dat voor de van bijna alle kanten belaagde sterkte geen redding meer komt opdagen.

De identificatie van de voorgestelde onderneming bracht meteen licht betreffende de herkomst van het doek en de schilder ervan. Wij weten n.l. dat Frederik Hendrik de grote zaal van het Slot te Buren liet versieren met de voorstellingen van de overwinningen welke zijn legers bevochten. Hoe dit vertrek er precies uit heeft gezien toont ons helaas geen afbeelding, maar een tweetal beschrijvingen ervan geven enige indruk. Op 20 augustus 1778 noteerde een bezoeker: 'De danszaal is in vakken beschilderd op doek met belegeringen der vorige eeuw, zeer uitvoerig en fraay gedaan, doch beginnen door de vogtigheid vry te bederven' ⁶.

Eerder in de XVIIIe eeuw, in 1740, vermeldden vier Groningers op reis, in een ruim vertrek op Buren gezien te hebben 'de belegeringen en veldslagen van Frederik Hendrik in twaalf grote schilderijen zeer konstig afgemaakt' ⁷.

Bij de slooping van het kasteel tijdens de Franse revolutie verdwenen deze schilderijen spoorloos, doch ons resten nog de posten van de betalingen, aan de uitvoerende kunstenaars gedaan. Zo werd op 8 februari 1647 aan de schilder Gerrit van Santen een bedrag van twee maal 50 gulden betaald voor de voorstellingen van het beleg van Schenkenschans en het nemen van Wezel; op 18 december van hetzelfde jaar volgde twee maal 80 gulden wegens dezelfde schilderijen. Blijkbaar was de eerste post bedoeld als voorschot op het werk, terwijl de tweede betaling bij de aflevering der stukken geschiedde ⁸. Kennelijk is hier sprake van twee der taferelen op doek, die men in de XVIIIe eeuw in de danszaal van Buren bewonderen kon.

De schilder Gerrit van Santen heeft met zijn werk geen grote naam verworven. Over zijn leven kwamen tot nog toe niet veel gegevens uit de archieven tevoorschijn. Hij was lid van het Haagse gilde en werd tussen 1629 en 1650 in die stad vermeld, o.a. nogal eens in verband met opdrachten voor het stadhoudelijk hof. Ruitergevechten waren zijn specialiteit. Zijn stijl herinnerde aan Vrancx en Snayers. Deze stemt zozeer met die op het hier besproken, ongesigneerde doek overeen, dat wij niet aarzelen dit aan Van Santen toe te schrijven en het voorts met een grote mate van waarschijnlijkheid als een van de omstreeks 1800 verdwenen doeken uit Buren te identificeren.

Welke omzwervingen het in de laatste anderhalve eeuw doormaakte valt niet meer te reconstrueren. Is het misschien meegenomen door een van de Engelse militairen, die in 1794, met goedvinden van de Domeinraad, op het slot gelegerd werden? In Engeland althans dook het stuk enige tijd geleden op, in particulier bezit. Via de kunsthandel kon het toen door het Rijksmuseum worden aangekocht als een welkome aanwinst voor de Historische Afdeling.

⁶) W. A. B(eelaerts) v(an) B(lokland), Het kasteel te Buren, in: *Bijdragen en Mededelingen van Gelre*, 1916, blz. 261. Dr. R. F. P. de Beaufort was zo vriendelijk mij op deze plaats, evenals de in de volgende noot geciteerde, attent te maken. ⁷) P. Muntinghe, A. W. de Vriese, M. van Bolhuis en T. Beckering, *Journal of Dagverhaal van een plaisir reisje van Groningen na Kleef in 1740*, in: *De Navorscher*, 1895, blz. 729.

⁸) *Kunstkeronik*, Leiden 1861, blz. 37.